
Postoje slovenskej verejnosti a politických elít k zahraničnej politike a k európskej integrácii

Daniel Šmihula

Po roku 1989 nemalo obyvateľstvo Česko-Slovenska a ani jeho politické elity (nech pod tým rozumieme čokoľvek) jasnú predstavu o zahraničnej politike a medzinárodnom smerovaní štátu. Súviselo to prirodzene aj s vtedajšou neujasnenosťou postoja západných mocností k bývalým sovietskym satelitom a vlastne i k samotnej Moskve v rokoch 1989–1991. Musím zdôrazniť, že v tom období snaha o smerovanie na Západ bola napr. v Maďarsku a v Poľsku zreteľnejšie artikulovaná. Pomery v NDR boli pochopiteľne špecifické. Súviselo to zrejme s tým, že tieto krajiny mali väčšie a staršie protiruské antipatie, lepšiu „loby“ v USA a v západnej Európe, lepšie kontakty s emigrantmi (ktorí často zastávali významné pozície v rôznych politických, ekonomických a analytických inštitúciách) a – čo je pravdepodobne rozhodujúce – na rozdiel od Česko-Slovenska predchádzalo pádu moci jednej strany aspoň jedno desaťročné reforiem a politických zápasov. Za ten čas sa tieto dve krajiny viac otvorili svetu a sformovali sa tu alternatívne politické elity (aj v rámci vládnucej strany), ktoré dokázali po roku 1989 prevziať v krajine moc.

U nás po náhlom a v podstate nečakanom kolapse režimu sa k moci dostali politické sily a jedinci vlastne náhodným spôsobom, na základe toho, kto si ako rýchlo pripol placku VPN a OF (to sa týka najmä vidieku), a selekcia politikov či formulácia programov prebehli až neskôr. Treba však priznať, že situácia v Česku a predovšetkým v Prahe bola z tohto hľadiska o niečo lepšia než na Slovensku. Antikomunistické a disidentské skupiny boli početnejšie, a tak sa v Česku podarilo rýchlejšie založiť a etablovať normálne klasické politické strany. Na Slovensku bol zase úspešnejší transformačný proces komunistickej strany na stranu reformnú, v podstate sociálno-demokratického typu. KSS totiž po roku 1969 nezdegenerovala až takým spôsobom ako komunisti v českých krajinách. To všetko zrejme súviselo aj s trocha iným vývojom slovenskej a českej spoločnosti za posledné – trúfam si povedať – dve storočia.

Navyše tu bola rozdielna skúsenosť s výsledkami socialistického režimu. Ak pre Čechov už v podstate nič neprinesol, ba práve naopak, keďže sa porovnávali stále s Rakúskom, za ktorým zrazu začali zaostávať, na Slovensku prebehla zásadná industrializácia a urbanizácia práve v päťdesiatych až sedemdesiatych rokoch. Samozrejme, prebehla by zrejme za akéhokoľvek ako-tak normálneho zriadenia, no pre Slovákov bol tento proces spojený práve so socializmom. Ani vzťah voči Rusku a ZSSR nebol až taký negatívny ako napr. v Poľsku. Pretrvával slovanský sentiment a presvedčenie, „že nám Rusi vlastne až tak neublížili“.

Zvrat v roku 1989 považovali preto mnohí obyvatelia Slovenska za nepotrebné a neúčinne radikálny a rýchly. Prežívala viera v akýsi humanizovaný „osvietený“ a zároveň národno-kresťansko-sociálny autoritatívny model riadenia spoločnosti. Pozor – nie komunistický – v skutočnosti mala marxistická či ľavicová ideológia vždy väčšiu oporu v Česku než na Slovensku. Na druhej strane netreba byť k Slovensku prehnane kritický, pretože okrem prechodu k demokracii a k trhovému hospodárstvu muselo riešiť aj otázku štátoprávneho postavenia, ktorá nakoniec viedla k pomerne úspešnému národno-emancipačnému procesu. Hoci by sme mali zvážiť, či práve integračným zlyhaním nebol tento proces

zastavený a zvrátený. Z medzinárodno-politického hľadiska sme sa totiž opäť dostali do horšieho postavenia ako naši susedia.

V zlomovom období rokov 1989–1991 môžeme hovoriť o existencii štyroch-piatich základných predstáv (nie iba u nás, ale aj za hranicami) o medzinárodnom vývoji postsocialistických krajín a tým pádom Európy ako takej:

* Najmenej narúšajúca dovtedajšie mocenské usporiadanie bola predstava o „*finlandizácii*“ vybraných najvyspelejších sovietskych satelitov. To znamená, že by zostali v sovietskej mocenskej sfére, možno i vo Varšavskej zmluve, avšak dostali by vnútornú samostatnosť a právo určiť si vlastné politické a hospodárske zriadenie. Zdá sa, že v to dúfali sovietski politici a M. Gorbačov osobne, keď sa v roku 1988 začala moc komunistických strán v Maďarsku a v Poľsku rúcať.

* Potom tu bola predstava *neutralizácie* pásu krajín medzi NATO a Sovietskym zväzom, spojená s možnou neutralizáciou zjednoteného Nemecka a s budovaním stredoeurópskej identity.

* Alebo tu boli úvahy o rozpustení oboch antagonistických blokov a o vytvorení novej bezpečnostnej a možno aj integračnej štruktúry v Európe – dajme tomu – posilňovaním KBSE/OBSE na základe „*rovnoprávneho zjednotenia Východu a Západu*“. Posledné dve teórie zastávala aj česko-slovenská diplomacia vo svojej „*dienstbierovsko-havlovskej*“ fáze.¹

* Netreba zabúdať ani na predstavu, že by východný blok zostal ako prirodzená a historická jednotka, na cestu reforiem by sa jeho krajiny vydali spoločne a nakoniec by vo východnej polovici Európy a v severnej Ázii vytvorili *vlastné moderné integračné zoskupenie* – akési NATO 2 a EÚ 2 (sovietske úvahy za perestrojky).

* Nakoniec tu bola istá modifikácia predstavy o zjednotení Západu a Východu, a to vízia *pripojenia všetkých postsocialistických krajín, vrátane Ruska k Západu, t. j. k NATO a k EÚ*. Odlesk tejto úvahy možno nájsť aj v tzv. Kozyrevovej doktríne.

Väčšina predstáv, ktoré nehlásali priame pripojenie k EÚ a k NATO, zároveň v politicko-ekonomickom systéme presadzovala rôzne verzie „*tretej cesty*“. Všetky úvahy, ktoré operovali s pojmami ako „*neutralizácia*“, „*zjednotenie*“ a pod., vychádzali z toho, že v Európe sú a budú dve mocenské centrá, ktoré sú v približnej rovnováhe – NATO a tzv. východný blok, respektíve samotný ZSSR. Kolaps moci Moskvy bol však nečakane rýchly. O zrútení sovietskej nadvlády v satelitoch, o rozpade ZSSR a o oslabení postavenia ruskej vlády v samotnej federácii v priebehu troch-štyroch rokov (1989–1993) môžeme hovoriť ako o najrýchlejšom ústupe z imperiálnych pozícií v dejinách. Ten vyplýval aj z pochopenia jeho nevyhnutnosti rozhodujúcimi ruskými politikmi. Jediné, čo dnes ako-tak Moskve zabezpečuje veľmocenské postavenie, je vlastníctvo druhého najväčšieho jadrového arzenálu a tradičné vnímanie Ruska ako veľmoci vo svete, vyjadrené napr. stálym členstvom Ruska v BR OSN. Tá rýchlosť bola natoľko šokujúca, že si túto zásadnú zmenu geopolitickej a strategickej situácie mnohí ľudia na Slovensku, v ČR aj inde nestihli uvedomiť. Preto tá podpora „*neutrality*“, „*Slovanského zväzu*“ zo strany niektorých slovenských politických síl. Neuvedomili si, že nie je medzi kým byť neutrálnym. Aj neutralita Fínska, Švédska a Rakúska stratila zmysel. Nestali sa síce členmi NATO, no ťažko ich považovať za neutrálne a nezúčastnené krajiny v klasickom chápaní, veď „*v súlade s ustanoveniami Maastrichtskej zmluvy sa všetky členské štáty zaviazali koordinovať svoju zahraničnú a bezpečnostnú politiku*“.²

Okrem toho sa spolupráca (hlavne hospodárska) medzi postsocialistickými krajinami úplne rozvrátila a mnohé z nich sa dostali do vážnych vzájomných sporov. Nemohli sa zaoberať bez výraznejšej západnej pomoci. Západ však nemal záujem podporovať akékoľvek sociálne alebo integračné experimenty, ktoré by v konečnom dôsledku mohli byť namierené proti nemu. Viera niektorých slovenských politikov, že sa budú môcť zariadiť na Slovensku, ako oni chcú, a že zároveň prechytráčia západoeurópske krajiny a USA, aby Slovensko neostrakizovali, alebo že Slovensko bude môcť manévrovať medzi „*Západom a Vý-*

chodom“, bola neskutočne naivna. Nedalo sa predsa rozumne predpokladať, že Slovensko bude môcť na diplomatickej pôde manipulovať s imperiálnymi a bývalými koloniálnymi mocnosťami, ktoré niekoľko stáročí vládli územiať po celom svete a manipulovali so starobylejšími a početnejšími národmi než ony sami. S ich diplomatickou a politickou tradíciou a skúsenosťami ich môže niekto, voči komu si na základe mocenského pomeru môžu dovoliť dať najavo svoje rozhorčenie, oblafnúť iba raz, možno dvakrát...

Krajiny NATO a EÚ ako faktickí víťazi studenej vojny ani nemali pocit, že by mali Východu v niečom ustupovať. Ich štruktúry sa osvedčili, spoločenské zriadenie považovali za vyhovujúce a nemali záujem ich kvôli Stredoeurópanom a Východoeurópanom nejako meniť.

I preto sa západné štáty rozhodli, že strednú a východnú Európu síce nenechajú svojmu osudu, no zväzila v nich koncepcia selektívneho *prijatia niektorých vybraných bývalých socialistických krajín do západoeurópskych a atlantických integračných štruktúr* (na základe splnenia tvrdých podmienok) s tým, že sa ostatné budú musieť na neurčitý čas uspokojiť s „mäkšou“ formou medzinárodnej regionálnej spolupráce vo forme OBSE, Partnerstva pre mier, asociačnej dohody a pod. Rusku a Kazachstanu bolo dokonca po roku 1994 naznačené (keď o integráciu prejavili istý záujem), že v blízkej budúcnosti zrejme nebudú môcť rátať s členstvom v NATO a v EÚ. Mimochodom, nie rozšírenie EÚ a NATO o niekoľko malých európskych štátov je alebo bude zásadnou geopolitickou zmenou, ale spôsob, akým sa vyvinú vzťahy medzi USA, Európskou úniou a Ruskom (plus Ukrajina a Kazachstan), budú tými faktormi, ktoré určia podobu medzinárodných vzťahov v prvej polovici 21. storočia. Paul Johnson nedávno vyjadril názor, že v dlhodobej perspektíve sa Rusko stane členom NATO, „*a to členom tak silným a užitočným, až sa budeme diviť, že sa bez neho NATO mohlo voľakedy zaobísť*“, hoci o tomto názore môžeme diskutovať.³ Tento exkurz do európskej politickej situácie v 90. rokoch a do vývoja predstáv o európskej budúcnosti nebol samoučelný. Mal ukázať pozadie, na ktorom sa formovali slovenské úvahy o budúcnosti kontinentu a o mieste Slovenska v ňom.

Tu treba mať na pamäti aj špecifický fenomén – zdráham sa dodať, že slovenský, pretože sa vyskytuje vo viacerých malých krajinách (ale aj v niektorých veľkých – v Rusku, v Číne, v USA; v Čechách sa tomu vraví „kotlinový syndróm“). A to je problém slovenského izolacionizmu. Má hlboké korene vyplývajúce zo slovenskej histórie. Malé národy všeobecne boli viac vystavené nebezpečenstvu asimilácie než veľké. Preto prežili len tie, ktoré si dokázali vytvoriť sebazáchovný mechanizmus, spočívajúci v istej tvrdohlavosti, neústupčivosti, predstave o vlastnej výnimočnosti alebo tlaku na preventívnu asimiláciu a vyhladenie všetkých okolo, aby nemohli byť v budúcnosti potencionálnou hrozbou. Možno aj maďarská agresivita je výsledkom ich osamoteného postavenia v slovansko-stredoeurópskom prostredí. Všetky národy, s ktorými Slováci susedia, boli a sú početnejšie než Slováci. Výnimku tvorili iba Moravia a Rusíni. Tí však splynuli so susednými etnikami, a tým zrejme aj potvrdili tézu, že nedostatočne xenofóbny malý národ musí zahynúť. Slováci obklopení silnejšími susedmi si vybudovali komplex, ktorý sa v sociopsychológii nazýva „komplexom obliehaného mesta“. Ten prežíva veľmi dlho a niekedy si tí, ktorých sú ním postihnutí, ani neuvedomia, že už vlastne nie sú obliehaní. Masaryk si všimol, že mnohí Rusi zdôvodňujú utláčateľskú politiku voči Poliakom patologickým strachom z nich, ktorý zostal z čias, keď Poliáci pravidelne vypaľovali Moskvu. A to v čase, keď poľský štát neexistoval a Rusko bolo svetovou veľmocou!⁴

Môžeme sa potom čudovať zrejme nie úplne racionálnemu postoju Slovákov k Maďarom, teda k primárnemu „cudzemu elementu“, s ktorým sa stretali naši predkovia? Veď asi storočná skúsenosť s maďarizáciou sa stala kľúčovým traumatickým zážitkom pri formovaní moderného slovenského národa. S. Freud pri svojom výklade židovských dejín razil pojem „kolektívna neuróza“.⁵ A zdá sa, že ho môžeme aplikovať aj na Slovákov. Nedôvera k Maďarom sa transformovala do podvedomej nedôvery a strachu voči všetkému, čo prichádza z cudziny. K tomu treba prirátavať pocit, že cudzie väčšie národy si so Slovákm

v minulosti škaredo zahrli (vývoj po roku 1849, rok 1938 a 1968). Aj to, že na rozdiel od prípadu pobaltských krajín a napr. Slovinska západoeurópska verejnosť ani politici neprijímali osamostatnenie sa od Prahy a od „štátu Václava Havla“ s veľkým nadšením. Primitívna reakcia vedie k odmietaniu spolupráce na medzinárodnom fóre, pretože „Západ Slovensko aj tak neocení a nepochopí, a tak nie je dôvod mu prislúhovať“. Za tým je cítiť snahu byť jediným spravodlivým a ukrivdeným a pokus izolovať sa od svetového diania, či dokonca zložiť zodpovednosť za vlastný osud do rúk „mocnejších síl“. Cieľ zahraničnej politiky by však nemal byť v zaujímaní morálnych postojov alebo v zápase za „našu pravdu“, ale úplne konkrétna snaha v rámci existujúcich možností a za danej situácie obhajovať záujmy štátu.

Problémom pre Slovensko je aj to, že nemalo významnejšiu skúsenosť štátnej samostatnosti. Takmer vždy bolo súčasťou väčších súštátí (habsburská monarchia, Uhorsko, Česko-Slovensko). Neznamená to, že tu absentoval politický život, alebo že si Slováci nevedeli vládnúť, ale zahraničnú politiku zabezpečovalo vyššie centrum, ktoré preberalo zodpovednosť. Mnohí Slováci sa v rámci tohto centra podieľali na tvorbe a realizácii zahraničnej politiky, niektorí zastávali dokonca posty ministrov zahraničných vecí (Hodža, Clementis, Široký, Marko, Chňoupek, Moravčík), ale slovenskí politici neniesli zodpovednosť za zahraničnú politiku nikdy samostatne, v úplnosti a bez možnosti sa spoľahnúť a vyhovoriť na niektorý iný národ v rámci viacnárrodného štátu. Naopak, vždy sa dokázali stiahnuť do výhodnej opozície, kde „bránili národné záujmy“.

Mnohonárodný rámec Rakúsko-Uhorska alebo Česko-Slovenska a nakoniec aj tzv. východného bloku skresľoval predstavu o medzinárodnej politike. Tá sa chápala hlavne ako vzťah k iným národom v mnohonárodnostnom štáte (k Maďarom, k Nemcom, k Čechom) a voči „centru“. Vzťahy s inými štátmi a národmi neboli považované za dôležité, alebo ich jednoducho nebolo možné realizovať. Preto aj v dnešnej, či – presnejšie povedané – v nedávnej slovenskej zahraničnej politike cítime opakovanie tém, ktoré boli aktuálne v minulosti (napr. zápas proti Maďarom a Čechom, ktorý je na na pozadí celkových úloh dnešnej slovenskej diplomacie a vzťahu k plejáde krajín už podružný). Analogická situácia sa objavila po roku 1918 v prvej ČSR. Českí politici, ktorí dovtedy chodili do Viedne vytĺkať drobné výhody pre svoju národnostnú a záujmovú skupinu, boli zrazu postavení do situácie, že sa mali správať ako zodpovední štátnici. Zjednodušene povedané, slovenskí politici boli zvyknutí počítať so zahraničnopolitickými dôsledkami svojich krokov menej, než by sa patrilo na vodcov samostatného štátu.

Súčasnou slovenského izolacionizmu sú i sem-tam sa vyskytujúce protiamerické nálady. Nie je jednoduché ich vysvetliť. Možno vyplývajú zo zášti malého národa voči veľmoci, ktorá si za danej konštelácie môže dovoliť takmer všetko. Katalyzátorom týchto postojov bol nedávny konflikt na Balkáne. Avšak akékoľvek protizápadné postoje sú pre Slovensko samovražedné, pretože ho stavajú proti najmocnejším silám v atlanticko-európsko-stredomorskom regióne. Srbom Slováci nemohli pomôcť a sami by sa dostali do ťažkostí.

Hore vymenované faktory vysvetľujú dlhodobé príčiny slovenských izolacionistických tendencií. Tie budú existovať aj v budúcnosti a zrejme nemá význam ich nejakým násilným šturmovým spôsobom potláčať, lebo by sa mohla vyvolať prirodzená protireakcia, ktorá by izolacionizmus ešte utvrdila.

Avšak ťažko tvrdiť, že za integračné zlyhanie Slovenska v rokoch 1994–1998 môže slovenský naturel. Ak už budeme na slovenskej strane hľadať niektoré psychologické faktory, týkali sa skôr vtedajšej mocenskej garnitúry. Nedokázala realizovať ani vlastný vládny program z roku 1995, v rámci ktorého bola integrácia Slovenska na Západ spomenutá, ak to – pravda – vôbec niekedy mysleli vážne.⁶ „Dlhodobý izolacionizmus socialistického Česko-Slovenska sformoval celú jednu generáciu, ktorá má chabé znalosti cudzích jazykov a skúsenosti zo života v zahraničí. Pre mnohých päťdesiatnikov-šesťdesiatnikov je osobný kontakt napríklad s vyspelými západnými krajinami dosť nepríjemný. Hlavne ak na Slovensku zastávajú významné posty. A žiaľ, pre istú neostrieľanosť, slabé jazykové schopnosti a pre

*celkovú bezvýznamnosť krajiny, ktorú zastupujú, nemôžu v zahraničí tak hviezditi, ako sú zvyknutí doma. Netreba sa preto čudovať, že sa podvedome snažia vyhnúť frustrujúcim zážitkom.*⁷

Veľká časť predstaviteľov HZDS, SNS, ZRS (ale aj SDK a SMK) sa dostala do vysokej politiky neobyčajne rýchlo, bez medzistupňov. Nedokázali si osvojiť niektoré grify politiky, vedomie zodpovednosti a v neposlednom rade ani reálnu predstavu o vlastnom význame. Obrazne povedané, HZDS mohlo budiť dojem neohrozenej sily na Slovensku, no už tri kilometre na juhozápad od sídla slovenského parlamentu bol V. Mečiar spolu so svojimi súputníkmi vnímaný ako istý folkloristický prvok. Zrejme žili v predstave, že to, čo robia doma, si môžu dovoliť aj v zahraničnej politike – „*vystupovali nad rámec možností svojej krajiny a napokon aj na jej škodu*“.⁸ Navyše, ak politické elity susedných krajín podriadili takmer celú svoju aktivitu hlavnému cieľu – integrácii –, verchuška HZDS sa sústredila na budovanie vlastnej ekonomickej a politickej moci.⁹

Na jednej strane sa predchádzajúca vláda verbálne hlásila k integrácii (predsa si nemohli pripustiť, že „ich Slovensko nie je hodno“, ak je posudzované spolu s Maďarmi a s Čechmi) a na druhej strane sa jej reprezentanti odmietali prispôbiť pravidlám, ktoré sa ustálili v politickom živote západnej Európy, pretože by to ohrozilo ich moc. Akoby boli verili, že ak sa navonok podrobia „a sklonia šiju pred Západom“ (nie je pravda, že V. Mečiar nebol ochotný spolupracovať so západnými krajinami), tak ten ich nechá na Slovensku vládnuť tak, ako oni chcú. Slovensko ani nemalo skúsenosti s liberálno-demokratickými vládnami či s právnym štátom, posledné dve storočia tu vždy vládol nejaký ideologický autoritatívny režim, usilujúci sa o vytváranie slovenskej spoločnosti podľa vlastnej vízie (maďarizačný režim starého Uhorska, pokrokársky a čechoslovakizujúci režim medzivojnového Československa, ľudácky štát a potom socializmus). Nemôžeme sa preto čudovať, že reprezentanti predchádzajúcej vlády mali sklon sa dívať na pojem „vládnutie“ tak, ako to vyplýva z dlhoročnej slovenskej skúsenosti. Právo sa chápalo ako nástroj vládnucej skupiny, ktorej má slúžiť, ako nástroj na realizáciu jej často čisto osobných cieľov, teda nie ako regulátor života spoločnosti, vrátane tých, čo sú momentálne pri moci. Úplne nová situácia po páde komunizmu vytvorila na istý čas prázdny priestor v oblasti hodnôt, inštitúcií a zásad. „*Skupinové záujmy sú silnejšie než štátne inštitúcie s nedostatočnou tradíciou a rešpektovanou úlohou v spoločnosti. Obrazne povedané »nič ešte nie je sväté« a každý po príchode k moci môže zmeniť, čo považuje za potrebné podľa svojich momentálnych potrieb, vrátane štátu a jeho inštitúcií.*“¹⁰

K tomu sa pridružil problém privatizácie, ktorý sa skrýva za posledných deväť rokov takmer za každou politickou kauzou nie iba na Slovensku, je to problém pre celý postsocialistický blok. Je to veľmi ľahko vysvetliteľné. Napr. na Slovensku od čias vlády Ondreja II. v 18. storočí až do rokov 1992–1998 nebolo nikdy také obdobie, v ktorom by štátna moc rozdávala štátny majetok v takom meradle! Ani za kuruckých vojen či arizácie. Pre väčšinu politikov i pracovníkov štátneho aparátu sa stalo prvoradým cieľom získať vlastný osobný podiel na tejto distribúcii. Všetci síce vedeli, že zápas o privatizačný koláč poškodzuje dlhodobé záujmy Slovenska, ale pre každého osobne sa táto otázka stala druhoradou, ak sa naskytla možnosť zabezpečiť si z momentálne zastávanej mocenskej pozície príslušnosť k „vyššej vrstve“ na niekoľko generácií dopredu. To lákadlo bolo tak neuveriteľne veľké, že prehlušilo akékoľvek iné úvahy. Nijaká ideová „protizápadnosť“ alebo nacionalizmus za tým nemuseli byť. Naopak, ako novozbohatlíci si nakupovali nemovitosti v krajinách EÚ a svoje deti posielali študovať na západné univerzity a stredné školy. Oni už v podstate do EÚ vstúpili bez ohľadu na to, či tam Slovensko bude alebo nie. Pritom mnohým novopečeným „podnikateľom“ istá izolácia pred konkurenciou zo zahraničia a štátny dirigizmus celkom vyhovovali. Sú totiž kapitálovo dosť slabí, bez podpory štátu sa nezaobídu a ani ich manažérske schopnosti nemusia byť nijako žiarivé. Kolaps niektorých podnikov v rokoch 1998–1999 bol spôsobený práve tým, že ich za politické zásluhy dostali ľudia, ktorí podnikali nevedeli, nechceli a skôr im išlo o to, aby získaný majetok rýchlo rozpredali, a dávali

prednosť životu rentierskej buržoázie pred podnikaním. Kto nepochopí rozhodujúci význam privatizácie pre celú slovenskú politiku v rokoch 1991–1998, nepochopí z vtedajšieho vývoja nič.

Jeden nemenovaný vládny poslanec z rokov 1994–1998 sa trocha zdramatizovane vyjadril v súkromnom rozhovore asi takto: „*Keď som prišiel do parlamentu, nechápal som prvé dva mesiace, čo sa okolo mňa deje, zdalo sa mi, že okrem politiky robenej navonok a v ktorej som sa pohyboval aj ja, sa tu odohrávajú akési iné udalosti, akési iné dohody, ktoré určujú verejnú politiku. Až postupne som pochopil, že nad každým politickým rozhodnutím a takmer nad každým hlasovaním sa vznáša duch privatizácie...*“

V prípade niektorých výrokov najvyšších slovenských predstaviteľov v rokoch 1997 až 1998 sa priamo ponúka otázka, či to boli len reči na obalamutenie voličov, alebo sa už natoľko pohybovali vo svete vlastných bludov, že nedokázali vnímať realitu. Napríklad: „*Koncom decembra 1997 (!) slovenský premiér Vladimír Mečiar v rozhovore pre TASR zhodnotil udalosti uplynulého roku. Vyhlásil, že rok 1997 bol pre Slovensko úspešný, pričom najväčší úspech bol dosiahnutý v oblasti zahraničnej politiky.*“¹¹ Alebo: „*... na jeseň po voľbách sa pripravuje, aby SR preradili do prvej skupiny...*“¹²

Potom naozaj možno uvažovať o tom, či v rozpore s vládny programom nebolo tajným snom V. Mečiara akési neutrálne Slovensko medzi „Východom a Západom“. Programové vyhlásenie vlády z 12. 1. 1995 doslova hovorilo: „*Prioritou je cieľavedomé približovanie sa k EÚ so zámerom získať plné členstvo v horizonte roku 2000.*“ Ak si odmyslíme špekulácie okolo osobných väzieb bývalého premiéra na Rusko, tak prípadnú spokojnosť s nezariadením do prvých vln rozširovania NATO a EÚ môžeme vysvetliť len tak, že si premiér osvojil tézu, že malý štát môže samostatne existovať len na križovatke záujmov a že by sa nemal k nikomu úplne prikloniť. A za tým možno vycítiť snahu zopakovať si titovský model. Pozíciu osvieteneho a všetkými milovaného vodcu, o ktorého priazeň sa v rozdelenej Európe musí uchádzať každý, aby sa náhodou nepripojil k protivníkom. Paradoxným bolo, že niektoré funkcie dôležité pri procese približovania sa k EÚ a k NATO boli obsadené zástupcami ZRS a SNS (minister obrany Sitek, podpredseda vlády pre integráciu J. Kalman). Pričom tieto subjekty boli principiálne protiintegračné!¹³ Premiérovi to umožňovalo vhodne manévrovať a tváriť sa „európsky“ a zároveň vinu za brzdenie integračného procesu nachádzať u koalíčných partnerov. Slovenská politika bola v rokoch 1994–1998 natoľko rozporuplná, že si Slovensko nedokázalo získať podporu ani najväčšieho zástancu rozšírenia na východ – Nemecka.

Nová koalíčná vláda sa čo možno najrýchlejšie snažila napraviť reputáciu Slovenska a v tomto duchu pôsobila všade, kde sa dalo. Ale na dosiahnutie niektorých mét je už zrejme neskoro. Základné rozškatulkovanie stredoeurópskych štátov prebehlo v rokoch 1995 až 1997 a Slovensko – žiaľ – dostalo nálepku problémovosti. To, čo sa pokazilo v tomto období, sa bude ťažko naprávať. Preto postoj slovenskej vlády môže byť akokoľvek ústretový voči západným štruktúram, no profit z toho nebude zodpovedať očakávaniam. Naopak, Dzurindova vláda sa dostala do pozície, že je obviňovaná, že sa viacej stará o záujmy západné než slovenské, respektíve že Slovensko sa „predáva“ príliš ochotne a lacno, a to napr. v otázke povolenia preletov NATO nad slovenským územím. Slovensko z toho okrem slov vďaka zatiaľ nevyťažilo nič a pritom sa muselo podieľať na akcii, ktorá odporovala platnému medzinárodnému právu a narušala jeho tradičné väzby s Juhosláviou.

Hádám, najväčším domácim problémom dnešnej vlády je, že sa jej nástup spájal s nadmernými nádejmi, ktoré boli jednoducho nerealistické. V predvolebnej kampani boli dokonca živené niektorými neuváženými sľubmi (napr. dvojnásobné zvýšenie platov). V zahraničí sa imidž Dzurindovej vlády vyvíjal presne opačne ako doma – od počiatočnej skepsy sa prešlo k pozitívnemu hodnoteniu. Ale doteraz sa jej nepodarilo účinne potlačiť korupciu a klientelizmus v štátnej správe, v politike a v justícii, ktoré sú najväčšími balvanmi na ceste k modernej spoločnosti. Ba naopak, tieto nešváry, hoci v menšej miere ako za Mečiara, sa akosi prirodzene udomácnili aj v terajších vládnych stranách.

Súčasná vláda neuspela ani v tom, aby poskytla verejnosti nejakú ucelenú zjednocujúcu víziu budúceho Slovenska, a nedokázala ani zvýšiť životnú úroveň nižších a stredných vrstiev a zastaviť rast nezamestnanosti. Bolo by pre Slovensko tragédiou, keby zostala medzi voličmi spojená s biedou a spomínalo by sa na „zlaté časy“ za Mečiara. Nesmieme nikdy zabúdať, že fenomén mečiarizmu a nástupu HZDS v prvej polovici deväťdesiatych rokov bol do veľkej miery výsledkom ekonomického poklesu v rokoch 1990–1992, ktorý Slováci pripísali na vrub „nežnorevolucionárom“ a nedomyslenej „humánnej“ konverzii zbrojárskeho priemyslu. (Na Slovensku asi 30 % priemyslu bolo nejakým spôsobom napojených na zbrojársku výrobu, teda výrazne viac než v českých krajinách.) Ani kauzy zanechané predchádzajúcou vládou sa nepodarilo dodnes uspokojivo vyriešiť.

Nedostatok continuity v existencii štátu a jeho politickej elity zatiaľ ešte bráni sformovaniu predstavy o dlhodobých národných záujmoch a vytvoreniu pocitu jednoty slovenskej spoločnosti v istých otázkach napriek existencii skupinových záujmov. V nedávnych rokoch slovenská demokratická opozícia i zvyšky stúpencov federácie tvrdili, že za „zlý obraz Slovenska v zahraničí“ môžu praktiky vládneho HZDS. Slovenskí nacionalisti hlásali, že je to výsledok práce okydávačov a celkového šovinistického postoja tzv. Západu k strednej a východnej Európe. Zlý vtíp tvrdil, že oba názory majú pravdu. Realita nebola najlepšia, no vonku bola opisovaná ešte čiernejšie, než naozaj bola. Slovensko bolo zrejme naozaj v niektorých kruhoch prijímané s väčšou nedôverou ako iné stredo európske štáty. Donedávna Slovensko bolo v tieni silnejších susedov, ktorí už tradične majú na Západe pozitívny imidž aj bez ohľadu na skutočný stav. Maďari boli „rytierski ochrancovia slobody“, Poliaci „bojovníci proti Moskve“, Česi „osvedčení demokrati a humanisti“. Slovensko jednoducho nemalo tradíciu a tradičné väzby, na ktoré sa bolo možné odvolať. Dnes si dokonca môžeme klásť otázku, či prílišné demonizovanie Mečiara zo strany bývalej opozície a prezentovanie slovenských vnútorných problémov na zahraničnej scéne neboli kontraproduktívne. Mečiar tu už nie je, bývalá opozícia je pri moci, no krajine zostala nepriaznivá reputácia. Okrem toho slovenskí intelektuáli boli vždy voči sebe a svojej krajine hyperkritickí. Na jednej strane je to vynikajúca vlastnosť, ktorá vždy hnala Slovensko dopredu, avšak na druhej strane poslucháč, ktorí o tejto vlastnosti nevie, či dokonca je zvyknutý na to, že príslušníci nejakého národa v zahraničí zatlkajú, čo sa len dá, si môže vytvoriť úplne nereálny obraz. („*Ved' keď sami Slováci vravia takéto hrozné veci, tak skutočnosť musí byť trikrát horšia.*“)

Rozpad Česko-Slovenska bol mnohými v zahraničí nepochopený a rovnako aj určité prvky slovenského politického folklóru a konflikty so susedmi. A veľmi ťažké bolo vysvetľovať, že z nášho pohľadu nemuselo byť Československo vrcholom demokracie a Maďari príjemní galantní aristokrati. Avšak rozhodujúcim faktorom pre vyradenie Slovenska z integračných procesov bola činnosť jeho vlády v rokoch 1994–1998.¹⁴ Zlom bol počas tzv. demaršovej aféry. Ak aj dovtedy boli západné krajiny viac-menej ochotné akceptovať Slovensko aj s Mečiarom na čele, potom už nie. Nie je jasné, či nie aj s Mečiarom v opozícii. Autor tohto článku sa stretol v rôznych rozhovoroch s názorom, že Slovensko nebude v EÚ a v NATO, pokiaľ sa definitívne nepochová možnosť návratu V. Mečiara k moci. A Slovensko nie je taký dôležitý prvok medzinárodných vzťahov, aby voči nemu nebolo možné zaujať moralizujúci, odsudzujúci postoj. V tom majú čínski alebo ruskí politici veľkú výhodu.

Pre slovenské *obyvateľstvo* nie sú otázky zahraničnej politiky a integrácie prvoradé. Zaujíma sa viac o sociálne problémy, čo mu nemožno vyčítať. Politiku, a hlavne zahraničnú, ktorá zaváňa aristokratizmom, do veľkej miery stále chápe ako panské huncútstvo. V jeho radoch sa prejavuje istý skepticizmus, hoci v prevažnej miere dlhodobo je za vstup do NATO a do EÚ. Pri spätnom pohľade na uplynulé desaťročie sa dokonca môžeme domnievať, že názory obyvateľstva s istým oneskorením kopírujú prevažujúci spôsob, akým píše tlač, teda sa prispôsobujú predstavám skupín publicistov, intelektuálov a politikov. Všeobecne sa dá povedať, že v druhej polovici deväťdesiatych rokov podľa prieskumov verej-

nej mienky podporilo vstup do EÚ vždy okolo 80 % opýtaných, v prípade NATO 50–60 %.¹⁵ V roku 1999 na jar sa za členstvo v EÚ vyslovilo 67 % opýtaných slovenských respondentov.¹⁶ Po útoku štátov NATO na Juhosláviu podpora vstupu do Aliancie klesla podľa rôznych prieskumov na 40–50 %. Slovenská (a dodajme, že i česká) verejnosť sa totiž solidarizovala so Srbmi.

Názory tzv. *politickéj a intelektuálnej elity* (politici, novinári, analytici) možno sledovať lepšie, pretože sa im poskytuje dostatočný priestor v masovokomunikačných prostriedkoch. Veľké rozdiely v prezentovaných názoroch na budúcnosť Slovenska sú podmienené demokratizáciou spoločnosti a celkovej európskej politiky. „*Ešte nikdy v dejinách krajín SVE ich zahraničná orientácia nebola predmetom ich vlastnej slobodnej voľby a ešte nikdy nezávisela v takej miere od obsahu a štýlu ich vnútornej politiky ako v súčasnosti.*“¹⁷ Tento citát je treba upresniť, že hoci je sloboda prezentovať rozdielne názory na zahraničnú politiku ako nikdy predtým, niet tu ani žiadneho protektora, ktorý by priamo určoval, akých organizácií musíme byť členmi, avšak z hľadiska dlhodobej perspektívy Slovenska je naša možnosť voľby determinovaná súborom ekonomických, spoločenských, kultúrnych a politických faktorov. Fakticky sa zužuje na jednu-dve možnosti. Odporcovia integrácie so západnou Európou preto nepredstavujú alternatívu v pravom slova zmysle. Fantazmagorické vízie „Slovanského zväzu“ či „neutrality“ medzi dvoma neexistujúcimi blokmi by nás priviedli do slepej uličky, lebo by sme nenašli v súčasnej Európe partnerov na spolurealizáciu týchto predstáv.

Principiálne je možno politické strany a smery rozdeliť na tých, čo sú za integráciu, a na tie, čo sú proti. Nepodarilo sa nájsť takú politickú štruktúru, ktorá by sa k tejto otázke nevyjadrovala. Na Slovensku teda máme tzv. integracionistov a tzv. izolacionistov.¹⁸

Na strane radikálnych *ODPORCOV* integrácie nachádzame iba politický underground – radikálnu lavicu (či skôr pseudolavicu) predstavovanú Komunistickou stranou Slovenska a Združením robotníkov Slovenska, už fakticky neexistujúcim. V ich prejavocho cítiť sentiment za časmi družby so sovietskymi súdruhmi alebo odpor primitívov voči niečomu, čomu nedokážu rozumieť a z čoho majú vlastne strach. Ako nacionalisticko-religiózný prúd môžeme označiť pánisovské Hnutie národného zjednotenia alebo okruh autorov okolo týždenníka *Zmena* (pôvodne revolučný študentský časopis z novembra 1989!). Niektoré materiály v ňom sú skutočne zaujímavé. V celku však časopis predstavuje dosť bizarné paranoidné videnie sveta.

SNS ako parlamentná strana musela tlmieť niektoré svoje izolacionistické a protizápadné názory, hoci ani jej predstavitelia občas nedokážu ovládnuť svoje emócie. Vo vojensko-bezpečnostných otázkach sa SNS jednoznačne postavila za neutralitu, čo ukázala aj v referende v roku 1997. Hoci nie je jasné, prečo potom zotrvala v koalícnej vláde, ktorá do NATO oficiálne chcela! V prípade EÚ bola pozícia SNS dosť rozpačitá. Aj by do EÚ chceli, lebo nie sme horší od Maďarov, no na druhej strane akoby si neuvedomovala, že si pravidlá vstupu určujú terajší členovia. Zároveň si SNS neosvojila politický slovník a frazeológiu konca 20. storočia. Nepochopila, že aj tie najegoistickejšie národné záujmy možno lepšie hájiť, ak sa používajú argumenty a rétorika, ktoré sú momentálne na svetovej scéne v kurze, než keď sa vzývajú nacionalistické rituály spred druhej svetovej vojny. V súvislosti so Slotovou predvolebnou prezidentskou kampaňou sa SNS po niekoľkoročnom váhaní otvorene postavila proti členstvu v EÚ. Zatiaľ nevedno, aký by mala pre túto otázku význam zmena vo vedení strany.

Medzi *PRÍVRŽENCOV* západoeurópskej orientácie a integrácie podľa programu môžeme zaradiť väčšinu štandardných politických strán (KDH, DS, DÚ, SDE, SDSS, SZS), koalíčnú SDK i predsa len trocha atypické štruktúry ako HZDS, SOP, SMK a maďarské straníčky, z ktorých sa SMK skladá.

Situácia v HZDS bola a je nejasná. Od roku 1994, keď došlo k rozkoľu, HZDS prestalo byť stranou v pravom slova zmysle, slúži ako mocenská báza Vladimíra Mečiara a lobbistická organizácia čerstvých veľkokapitalistov. Hnutie sa vždy oficiálne hlásilo k európskej

integrácii. No za svojej vlády dostalo Slovensko do medzinárodnej izolácie a ako jediná krajina bolo diskvalifikované z politických dôvodov! A pritom naozaj stačilo zachovať len trochu súdnosti. Také kauzy ako Michal Kováč mladší či zmanené referendum nemuseli byť. Veď nakoniec neprospeli ani samotnému hnutiu! A ak HZDS chcelo niečo podniknúť napr. proti predpokladaným výsledkom referenda, malo k dispozícii elegantnejšie páky. Objavili sa rôzne špekulácie, prečo HZDS, keď bolo pri moci, takto postupovalo. Od rôznych konšpiračných teórií až po obvinenia V. Mečiara z toho, že je agentom cudzej moci. Pritom vysvetlenie môže byť dosť jednoduché a vyplýva zo syndrónov, ktoré v istom štádiu postihujú väčšinu autokratov, akým V. Mečiar aspoň v rámci hnutia nepochybne bol. Niekoľkokrát bol „zradený“ a dvakrát dramatickým spôsobom odvolaný z postu premiéra. Pocit ohrozenia musel byť v jeho prípade veľmi intenzívny. On by sa síce veľmi rád stal premiérom úspešnej a všeobecne prijímanej krajiny a veľmi rád by chodil rečniť na summity EÚ o „osobitej slovenskej ceste“, ktorá by bola prirodzene jeho dielom, no akýkoľvek zahraničnopolitický úspech Slovenska nemal pre neho cenu, ak by on sám nemal stáť na jeho čele! Preto, hoci nerád, keď sa mal rozhodnúť pre riešenie, ktoré prispôsobí politický život na Slovensku pravidlám platným v zabehaných demokraciách, avšak ktoré by zároveň mohlo, hoci len zdánlivo, ohroziť jeho mocenskú pozíciu, vždy sa rozhodol tak, aby si zachoval svoju moc a výhody pre svojich podporovateľov. Okrem toho v jeho osobnosti možno vybadať určité hysterické rysy. To má však spoločné s mnohými politikmi! Ani mimo V. Mečiara garnitúra funkcionárov HZDS svojim správaním a štýlom života nevzbudzovala dôveru, nevkusným oblečením počnúc až po pochybné kšefty a úplatkárstvo.

Pritom z Vladimíra Mečiara nesmieme robiť „génia zla“ a tobôž ho stavať do jednej rady s Miloševičom alebo s Lukašenkom. Vždy bol viac-menej ochotný rešpektovať základné pravidlá parlamentnej demokracie a slobodné voľby. A jeho volebné víťazstvo v roku 1994 je výsledkom predovšetkým neschopnosti a ružových ilúzií slovenských demokratických štandardných strán.

Patriť by sa vyvrátiť kliše o tom, že HZDS nepodporovala inteligencia alebo ľudia s vyšším vzdelaním. Jeho podpora napr. medzi ľuďmi s vysokoškolským vzdelaním bola asi rovnaká ako napr. v prípade SDL alebo KDH. Dušan Slobodník, Irena Belohorská, Viliam Horňáček, Augustín Marián Húska, Katarína Tóthová, Olga Keltošová a pod. boli a sú dostatočne kultivované a vzdelané osobnosti. Avšak nedokázali si nájsť vhodných partnerov v obci intelektuálov mimo Slovenska (až na výnimky – napr. nórsky novinár a spisovateľ Egil Lejon). Ich názory sú totiž v mnohých oblastiach veľmi národnostické a rurálne. Nezodpovedajú myšlienkovým prúdom, ktoré majú prevahu v dnešnej euro-americkéj civilizácii. Západní novinári, diplomati či intelektuáli to opisovali tak, že „títo ľudia hovoria akosi inou rečou“. Vskutku obľúbeným termínom AMH bolo „novopohanstvo“, pod ktorý strkal moderný liberalizmus, rôzne náboženské sekty a svetoobčianstvo.

V rámci prívržencov integrácie okrem HZDS nachádzame dva zásadné prúdy tých, ktorí o integrácii nie iba hovoria, ale sú ochotní v jej prospech aj konať. Jeden, nazvime ho *racionalny*, v slovenskej spoločnosti tvorí KDH, SDL, SOP a iné politické strany. Tie našu orientáciu na Západ zdôvodňujú racionálnymi argumentmi výhodnosti pre Slovensko a jeho ľud. Nie je tu ani záujem na výstavbu nejakého „múru“ smerom na východ, ak to naozaj nebude nutné, a aj v prípade západoeurópskych krajín im ide o spoluprácu s danými štátmi na širšom základe.

Problémom KDH je tzv. kostolnícke krídlo, ktorému nie je po chuti liberalizmus existujúci v západoeurópskych krajinách. Predsa len by dali prednosť viac autoritárskejšiemu a tradičnému modelu usporiadania spoločnosti. Tu akoby sa približovali názormi k ideám AMH (Augustína Mariána Húska).

SDL má dnes bližšie k sociálno-demokratickým stranám než k bývalej komunistickej strane, aspoň programom a oficiálne prezentovanými názormi. Bremenom pre túto stranu je, že veľká časť funkcionárov pochádza z radov bývalej štátost strany, čo niekedy v USA a v západnej Európe nevzbudzuje najväčšie sympatie, a že niektorí intelektuáli a časť funk-

cionárov stredného rangu mimo Bratislavu a veľkých miest sa stále tak trochu pohybujú v medzinárodných otázkach v takom rámci, ako boli naučení za socializmu. Teda istá nedôvera voči „Západu“, prejavy izolacionizmu, snahy o „morálne riešenie“ zahraničnopolitických problémov a sem-tam zbytočne manifestačná rusofília a saká zo sedemdesiatych rokov. Prirodzene, tie nie sú sami o sebe dôležité, ale predstavujú istý štýl, na základe ktorého si napr. západný partner môže vytvoriť názor. Oni väčšinou všetkým, čo je spojené s komunistickým režimom, pohrdajú, a to na rozdiel od našinca, ktorý je predsa len o živote za socializmu lepšie informovaný.

Demokratická strana predstavuje smer, ktorý orientáciu na „Západ“ chápe ako *ideologickú voľbu* bez alternatívy a za každú cenu. Pritom podobne ako slovenskí extrémistickí ľavicári a „sovietofíli“ otázku geopolitickej voľby spájajú s otázkou politickej orientácie a so znovuoživovaním stereotypov, ktoré boli aktuálne v čase studenej vojny, no dnes už nie. „Západ“ nie je tak pravicový, ako si rysujú, a zároveň z Ruska nijaké komunistické nebezpečenstvo nehrozí. V ich prípade hrozí, že sa natoľko identifikujú s tzv. Západom, že v praktickej politike budú dávať prednosť jeho záujmom pred slovenskými. V DS je sústredených veľa vysoko vzdelaných a ambiciózných ľudí s predstavou o vlastnom mimoriadnom význame, ktorí sa však pre komplex príčin (vrátane vlastnej nemohúcnosti v praktickej politike) nedokážu skutočne mocensky presadiť a sú z toho dosť frustrovaní. To nie je práve najšťastnejšia kombinácia a prirodzene vedie k radikalizovaniu názorov a k zastávaniu postoja jediných spravodlivých.

Strana maďarskej koalície tiež zdôvodňuje svoju podporu členstva Slovenska v európskych štruktúrach (v NATO, v EÚ) racionálnymi argumentmi. No spoza všetkého nápadne vytýča záujem na zjednotení prostredníctvom európskej integrácie s Maďarmi v Maďarsku, v Rumunsku a inde. Pokiaľ Maďarská republika bude členom NATO a EÚ, Maďari na Slovensku sa budú snažiť, aby sa – obrazne povedané – „Slovensko nedostalo na inú orbitu“. Veľmi nebezpečná situácia by sa mohla vytvoriť, keby Budapešť začala využívať svoje momentálne zvýhodnené postavenie na zasahovanie do slovenských vecí, respektíve do otázok maďarskej menšiny na Slovensku.

Proeurópske štandardné sily sú dnes (september 1999) na Slovensku pri moci, avšak stratený čas sa asi nebude dať tak jednoducho dobehnúť. Tomu nasvedčuje aj jedna z interpretácií všeobecne známej deklarácie washingtonského summitu, kde je Slovensko spomenuté až na konci, t. j. za štátmi, ktoré ako potenciónálni členovia NATO v druhej vlne boli uvedené už v Madride v roku 1997, a za krajinami s dlhodobou prozápadnou a kooperatívnou politikou. Slovensko sa dostalo do trocha nevýhodného postavenia, keď sa od nás očakáva, že sa budeme „*správať tak, akoby sme už boli členmi Aliancie, no bez konkrétnych bezpečnostných záruk a bez jasne vyslovenej tézy, že druhé kolo rozširovania sa skutočne uskutoční*“.¹⁹ Autor citátu ešte dodáva, že pre krajiny v čakárni NATO to vytvára väčšie bezpečnostné riziká ako v prípade, že by sa o členstvo neuchádzali. To sa však zdá byť prehnané.

No každopádne Slovensko aj vďaka postojom jeho vlastných vládnúcich elít premeškalo približne v rokoch 1995–1997, keď prebiehal oficiálny a neoficiálny proces kategorizácie štátov strednej a východnej Európy, možnosť zaradiť sa medzi najúspešnejšie a najmenej problémové štáty, medzi prvých kandidátov na vstup do EÚ a do NATO.

September 1999

¹ Pozri Dienstbier, J.: Visegrád. Mezinárodní politika, 2/1999.

² Duleba, A.: Koniec súčasnej Strednej Európy? Bratislava 1998, s. 16.

³ Joch, R.: Nová atlantická iniciatíva. Bulletin OI č. 85, Praha 1998, s. 4.

⁴ Pozri Masaryk, T. G.: Slovanské problémy. Praha 1928.

⁵ Pozri Freud, S.: Mojžiš a monoteizmus. Bratislava 1995.

⁶ Pozri Weiss, P.: Slovenská zahraničná politika – 2. Nové Slovo 13/1998.

⁷ Šmihula, D.: Problém slovenskej zahraničnej politiky. Listy SFPA, XI, 1998.

⁸ Lukáč, P.: Nemecko a Slovensko. In: Vzťahy SRN ke štátom strednej Európy. Praha 1998, s. 181.

⁹ Pozri Duleba, A., Wlachovský, M., Lukáč, P.: Zahraničná politika SR. Bratislava 1998, s. 12.

¹⁰ Tamtiež, s. 13.

¹¹ Wlachovský, M., Marušiak, J.: Hlavné trendy v zahraničnej politike. In: Slovensko 1997. Bratislava 1998, s. 233.

¹² Výrok V. Mečiara. Slovenská Republika, 9. 3. 1998.

¹³ Pozri Alner, J.: Integrované procesy na Slovensku. In: Slovensko 1997. Bratislava 1998, s. 247.

¹⁴ Bližšie Bútor, D.: Washingtonské rozhovory o Slovensku. NATO a USA, zborník Slovensko v šedej zóne? Bratislava 1998.

¹⁵ Pozri Alner, J.: cit. dielo, s. 254–255.

¹⁶ Pozri Pravda, 15. 4. 1999, zdroje ÚVVVM.

¹⁷ Duleba, A., Wlachovský, M., Lukáč, P.: cit. dielo, s. 18.

¹⁸ Pozri Kuruc, M.: Šance Slovenska v európskej integrácii. Slovo, 6/1999.

¹⁹ Chmelár, E.: Svetový bezpečnostný poriadok je rozbitý. Slovo, 11/1999.

Poznámka: Článok je upravenou a aktualizovanou kapitolou z ročníkovej práce Integrácia Slovenska do západoeurópskych štruktúr, ktorá vznikla v júne 1999 na pôde Výberového vzdelávacieho spolku pod dohľadom školiteľa, predsedu Zahraničného výboru NR SR Petra Weissa.